

The historical event

Vol 1, No 1 (2026)

The historical event

Το Γεγονός

περιοδικό ιστορικής έρευνας, διδακτικής της ιστορίας & ψηφιακής τεχνολογίας

The historical event

Τεύχος 1

Ιστορία

Διδακτική

Νέες
Τεχνολογίες

Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΣΟΔΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ:
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ & ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΤΩΝ
ΣΥΜΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΜΕΡΩΝ

Χαράλαμπος Αγγελάκης

doi: [10.12681/geg.44827](https://doi.org/10.12681/geg.44827)

Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΣΟΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ: ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ & ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΤΩΝ ΣΥΜΒΑΛΛΟΜΕΝΩΝ ΜΕΡΩΝ

Χαράλαμπος Β. Αγγελάκης

*Msc Ιστορική Έρευνα, Διδακτική & Νέες Τεχνολογίες
Υπ. Δρ. Νεότερης & Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

ABSTRACT

The institution of crop pre-purchase served as a mechanism for the circulation of agricultural surplus within commercial networks and was fully developed across Europe during the late Middle Ages. It involves the purchase of a future harvest by the respective creditor at a typically indeterminate price, along with the producer's commitment to deliver the crop at a specified time. In Greece, this practice appears to have emerged earlier in the Latin-ruled regions, although this it was known in Roman and Byzantine times, as the action is included in the terminology of Roman law as "emptio rei speratae" and "emptio spei". Essentially, crop pre-purchase was a commercial institution for forward contracts and, as a financial product, is worth examining in terms of the networks, parties involved, associated risks, and the control mechanisms that govern it.

Λέξεις-κλειδιά: Πιστώσεις, Αγροτική οικονομία, Ρευστότητα, Τοκογλυφία, Εμπόριο.

Εισαγωγή

Η Κρήτη αποτέλεσε για τους Βενετούς μία πλουτοπαραγωγική κτήση, από τη στιγμή που πέρασε στην κατοχή τους. Με δύο μεγάλες επίσημες αποστολές το 1211 και το 1252 εγκαταστάθηκαν μόνιμα σε αυτήν πληθυσμοί Βενετών ευγενών εποίκων, αποκτώντας ως φέουδα ολόκληρες περιοχές, ενώ συνέβαλλαν ενεργά στη δημιουργία νέων εμπορικών κέντρων, οικισμών και πόλεων, όπως η νεότερη πόλη των Χανίων (Γάσπαρης, 2004: 19-30). Με τη δημιουργία εμπορικών σταθμών και λιμανιών, έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα εμπορευματοποίησης της παραγωγής με κατευθυνόμενες καλλιέργειες, η Κρήτη πέρασε από τη βυζαντινή οικονομία της αυτάρκειας, στην εμπορική εκμετάλλευση των πόρων (Πανοπούλου, 1993: 297-298).¹

Πέραν από τη στρατηγική σημασία και την επιβολή των διοικητικών δομών της μητρόπολης, η Κρήτη, ως βασικός εμπορικός σταθμός της νοτιοανατολικής Μεσογείου, υιοθέτησε μέσω των αρχουσών τάξεων τις εμπορικές, οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές της μητρόπολης, δημιουργώντας μία νέα «υβριδική» μορφή κοινωνικών σχέσεων. Η βυζαντινή, φεουδαρχικού τύπου ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, αντικαταστάθηκε με μία σύνθετη μορφή αποικιοκρατικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και αστικής-εμπορικής δραστηριότητας στις πόλεις και τα εμπορικά κέντρα (Stallsmith, 2007: 150-155). Η πορεία του νησιού συνδέθηκε άρρηκτα με την πορεία της «Γαληνότατης», η οποία επηρέασε τις εξελίξεις στη νοτιοανατολική Ευρώπη στα νεότερα χρόνια (13ος-16ος αιώνας), καθώς η τελευταία συνδιαμόρφωσε μαζί με τα κράτη της Βόρειας Ευρώπης τη μετάβαση από τη φεουδαρχική στην αστική και εμπορική μορφή οικονομίας (Μαλτέζου, 2022: 33-35). Οι βενετοτουρκικοί πόλεμοι και η κατάληψη της Κρήτης, εν τέλει, από τους Οθωμανούς θα ανακόψουν απότομα την εξελικτική αυτή πορεία για το νησί (Διαλέτη et al, 2015).

Το κυριότερο γνώρισμα της υστερομεσαιωνικής περιόδου στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, δηλαδή από τον 16ο αιώνα και έπειτα, είναι η ανάδειξη νέων θεσμών και μηχανισμών σε όλους τους τομείς. Η μετάβαση σε ένα νέο οικονομικό σύστημα στη νοτιοανατολική Μεσόγειο μεταδόθηκε από τον κυρίαρχο της περιοχής, τη μητρόπολη της Βενετίας, στις κτήσεις της μέσω των διοικητικών δομών, των εμπορικών και συναλλακτικών δικτύων. Όσον αφορά την ιδιοκτησία και την οικονομία, βασικός, πλέον, πυλώνας της εμπορικής πρακτικής αναδεικνύεται το συμβόλαιο και η συμβολαϊκή οικονομία (Braudel, 2022: 232-235). Γίνεται φανερό έτσι η διάθεση των εμπλεκόμενων για ενίσχυση της εγκυρότητας και της ασφάλειας των συναλλαγών σε ένα διαρκώς διευρυνόμενο πλέγμα εμπορικών συναλλαγών και σχέσεων, σε αντίθεση με την, προηγούμενη, φεουδαλική περίοδο ιδιοκτησίας των πόρων (Fauntaine, 2014:41-70). Πλέον το κυρίαρχο σώμα μπορεί να κατέχει κεφάλαιο και πόρους χωρίς να έχει ιδιοκτησία, η λεγόμενη αστική τάξη, δηλαδή έμποροι και τεχνίτες. Για τον λόγο αυτό, ένα από τα βασικά γρανάζια της διοικητικής γραφειοκρατίας των Βενετών ήταν ο θεσμός των νοταρίων, οι συμβολαιογράφοι δηλαδή της περιόδου (Διαλέτη et al, 2015: 111-120). Βασικό χαρακτηριστικό της μεταβατικής αυτής περιόδου ήταν η ανάθεση της παραγωγής, είτε αγροτικής είτε μεταποιητικής, για τη δημιουργία ισχυρών εμπορικών δικτύων και για την κάλυψη της διευρυμένης ζήτησης. Το γεγονός αυτό

¹ Ο αποικιοκρατικός χαρακτήρας της βενετικής κυριαρχίας οδήγησε σε κλειστούς θεσμούς. Αυτό συνδέεται με τη σημασία που είχε για το «Κράτος της Θάλασσας» η καινούρια αυτή κτήση, που ονομάστηκε «Βασίλειο, Regno di Candia», αντικατοπτρίζοντας την αξία που είχε για τους Βενετούς και όχι τόσο τη διοικητική μορφή του νησιού (Μαλτέζου, 2022:25-27). Ωστόσο, από τον 15ο αιώνα και κυρίως τα τελευταία 150 χρόνια παρουσίας τους στο νησί οι θεσμοί έγιναν πιο ελαστικοί, με αποτέλεσμα την είσοδο σε αυτούς και Κρητικών ευγενών, των λεγόμενων αρχοντορωμαίων (Stallsmith, 2007: 150-152).

στην πορεία αποδείχτηκε ριψοκίνδυνο, όμως το υψηλό όφελος έκανε αποδεκτό τον κίνδυνο για τα συμβαλλόμενα μέρη (Οικονομάκης, 2000: 30-63). Ψήγματα τέτοιων χαρακτηριστικών συναντάμε στις βενετικές κτήσεις στην ανατολική Μεσόγειο, όπως τα Ιόνια νησιά, την Κύπρο και την Κρήτη, περιοχές που ακολουθούν την ευρωπαϊκή εξέλιξη της οικονομίας την περίοδο αυτή.

Μέσα από το παρόν άρθρο, θα επιδιώξουμε να ιχνογραφήσουμε τις συνθήκες εκείνες που επηρέασαν τη συναλλακτική δραστηριότητα των κατοίκων της Κρήτης κατά την ύστερη περίοδο της Βενετοκρατίας. Με την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και τη μελέτη των αρχειακών πηγών, εξετάζουμε τις πολιτικές και τις διαδικασίες εκείνες που έχουν σχέση με τις πιστωτικές πράξεις και ιδίως με το ζήτημα της προαγοράς αγροτικών προϊόντων. Σκοπός της μελέτης είναι να αναδείξει τους μηχανισμούς λειτουργίας του θεσμού, τους διάφορους κινδύνους αστοχιών και τους μηχανισμούς ελέγχου. Επιπλέον, εξετάζονται οι παράμετροι που επηρέαζαν σημαντικά την οικονομική δραστηριότητα αλλά και την κοινωνική παρουσία των κατοίκων και πώς οι διαδικασίες αυτές συνδέονται με ένα ευρύτερο πλέγμα οικονομικής και εμπορικής ζωής στη νοτιοανατολική Μεσόγειο την ίδια περίοδο.

Η προαγορά της σοδειάς μέσω των νοταριακών συμβολαίων: Ο μηχανισμός λειτουργίας

Οι πιστωτικές συναλλακτικές πράξεις αποτελούν ένα πολύ μεγάλο μέρος των νοταριακών πράξεων στην Κρήτη, όπως φανερώνεται από τη μέχρι τώρα δημοσιευμένη αλλά και αδημοσίευτη έρευνα στο νοταριακό αρχείο, το οποίο βρίσκεται ψηφιοποιημένο πλέον στη Βικελαία Βιβλιοθήκη (A.S.V., Notai di Candia). Μία από τις πιο συχνές πιστωτικές πράξεις της περιόδου ήταν η πρακτική της προαγοράς της σοδειάς. Η προαγορά αποτέλεσε για αιώνες μία τεχνική διακίνησης εμπορευματικών καλλιεργειών, έχοντας τις ρίζες της στο Βυζάντιο, όσον αφορά τη νοτιοανατολική Μεσόγειο. Κατά τον 13ο αιώνα επεκτάθηκε και αναπτύχθηκε περαιτέρω στην κεντρική Ευρώπη και τη Βενετία και ως εκ τούτου διαχύθηκε μέσω των εμπορικών δικτύων, ως χρηματοπιστωτικό μέσο, σε όλες τις κτήσεις του «Κράτους της Θάλασσας» (Arbel, 2013: 125-253).

Ο θεσμός της προαγοράς της σοδειάς αποτέλεσε έναν μηχανισμό ελέγχου και διακίνησης της εμπορευματικής παραγωγής στα εκάστοτε δίκτυα, ο οποίος τον ύστερο Μεσαίωνα βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη σε όλη την Ευρώπη. Ο θεσμός απαντά στη συμφωνία αγοράς της μελλοντικής σοδειάς πριν τη συγκομιδή, από άτομα τα οποία θα πρέπει να τα θεωρούμε πιστωτές, καθώς χρηματοδοτούν τους καλλιεργητές, σε μία τιμή διάφορη από την τιμή στην περίοδο της συγκομιδής. Επιπλέον, έχουμε την ανάληψη της υποχρέωσης από πλευράς του παραγωγού, για παράδοση της συγκομιδής σε συγκεκριμένο χρόνο προς τον αγοραστή (Γάσπαρης, 1997: 205). Η πληρωμή της προαγοράς γινόταν συνήθως αμέσως και πριν τη συγκομιδή, ενώ η τελική σχέση τιμής και ποσότητας καθοριζόταν την περίοδο της σοδειάς, σχέση που προσδιόριζε το κέρδος ή τη ζημία από τη συμφωνία για τα συμβαλλόμενα μέρη, η οποία επηρεαζόταν από διάφορες παραμέτρους, όπως ο όγκος παραγωγής, η ζήτηση, ο ανταγωνισμός των εμπόρων και η οικονομική κατάσταση των καλλιεργητών (Χατζάκης, 2008). Στην Ελλάδα ο θεσμός φαίνεται να αναπτύχθηκε πιο νωρίς στις λατινοκρατούμενες περιοχές (Κρήτη, Ιόνια νησιά, Κύπρος), ενώ ως πρακτική δεν ήταν άγνωστη στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια, αφού περιλαμβάνεται στην ορολογία του ρωμαϊκού δικαίου ως “emptio rei speratae” και “emptio spei” (Garner, 2012: 1162). Ουσιαστικά, με

σύγχρονους χρηματοπιστωτικούς όρους, αναφερόμαστε σε ένα συμβόλαιο μελλοντικής εκπλήρωσης, το οποίο αφορά την αγορά προσδοκώμενης απόδοσης ενός καλλιεργητικού ακινήτου ή της μελλοντικής παραγωγής του, συμπεριλαμβανομένου του ενδεχόμενου ρίσκου μίας ετεροχρονισμένης συναλλαγής (Μαντζούφας, 1971). Οι πιστωτικές συναλλαγές τον ύστερο Μεσαίωνα δεν διέπονταν επισήμως από την επιβολή τόκου στη δυτική Ευρώπη. Η καθολική Εκκλησία τον είχε επίσης απαγορεύσει, σε αντίθεση με τη βυζαντινή πρακτική, που υπό όρους τον επέτρεπε (Laiou et al., 2002:482-486). Σχεδόν σε όλες όμως τις περιπτώσεις προαγοράς, οι έμποροι και οι εισοδηματίες παρά την απαγόρευση στις λατινοκρατούμενες περιοχές, φρόντιζαν να εκμειεύουν ποσότητες μεγαλύτερης αξίας από αυτές που αρχικά πλήρωναν (Kohn, 2001: 13-15). Εισάγοντας την έννοια της θυσίας πόρων κατά την προεξόφληση και τη δέσμευση τους με ρίσκο, υποχρέωναν τους παραγωγούς στην επιστροφή μεγαλύτερης αξίας ποσοτήτων, σε σχέση με την αναλογία τρεχουσών τιμών συγκομιδής και ποσοτήτων (Kohn, 1999).

Σχετικά με την τυπολογία της πράξης, ο πυρήνας της παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτος σε όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας στην Κρήτη και δανειζόταν τη φόρμα της από το χρεωστικό ομόλογο, του οποίου αποτελούσε υποκατηγορία (Χατζάκης, 2008:146-147). Σχεδόν στο σύνολο τους οι πράξεις καταγράφονται σε πρώτο πρόσωπο, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, που δεν αλλάζαν όμως τη φύση της (Barker et al, 1987, Δρακάκης et al, 2006). Ένα τυπικό συμβόλαιο προαγοράς σοδειάς είχε την εξής μορφή:

*Φανερόν κάνω/Ομολογώ ότι εγώ ο [...] έλαβα από
εσέναν τον [...] Υπέρπυρα/δουκάτα [...] σε άσπρη
μονέδα/ μαύρη μονέδα/ εις τόσα κατρίνια/τσεκίγια
[...]. και όμπλιγάρομαι ή κράζομαι αληθινός
χρεωφειλέτης σε [...] να σου κουβαλήσω με εξόδοις
δικές μου εις τον μαγατζέαν σου/στην αποθήκη σου/
στο σπίτι σου [...] στα επόμενα αλώνια ή βεντέμα
[...]. στάρι/κριθάρι/λάδι/κρασί μούστο [...] για να σε
σατισφάρω και δεν αττεντάρω αν δεν σε πλερώσω
να τα πάρεις δια του γαστάλδου από εμέ και από τα
καλά μου [...] ενώπιον των παρακαλεμένων
μαρτύρων [...] (δύο μάρτυρες συνήθως) (A.S.V.,
NC, b199, p1).*

Μέσα σε αυτές τις γραμμές, περιλαμβάνονταν το υποκείμενο της συναλλαγής (οι συμβαλλόμενοι), το αντικείμενο της συναλλαγής (προϊόν), το μέγεθος (η ποσότητα), το αντίτιμο και το νόμισμα - λογιστικό και πραγματικό - ο χρόνος παράδοσης, οι ρήτρες εγγυήσεως και οι μάρτυρες που βεβαίωναν τη συναλλαγή.

Σε κάποια συμβόλαια εμφανίζεται ο αγοραστής να καταβάλλει το αντίτιμο της προαγοράς αμέσως στον καλλιεργητή, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο αγοραστής εμφανίζεται να αποπληρώνει αρκετά αργότερα τον καλλιεργητή, σίγουρα όμως πριν την παράδοση του προϊόντος (Χατζάκης, 2008: 158-162). Το χρονικό διάστημα της συμφωνίας είναι συνήθως 8-12 μήνες, καθώς οι περισσότερες συμφωνίες που αφορούσαν σιτηρά ή κρασιά συνάπτονταν Νοέμβριο έως Φεβρουάριο για την «ερχόμενη βεντέμα». Στη συμφωνία, τις περισσότερες φορές, αναφέρεται ρητά το αγρόκτημα, το είδος και η ιδιαιτερότητα του (π.χ. αμπέλι ή σταφύλι μοσχάτο) από το οποίο θα προέλθει η σοδειά, ενώ η ποσότητα τις περισσότερες φορές αναφέρεται ως μία αναλογία των μετρητών που θα λάβει ο καλλιεργητής, πιθανόν βάσει συμφωνημένης, τρέχουσας ή μελλοντικά εκτιμώμενης τιμής μονάδας «έλαβα

υπέρπυρα [...] εις τόσα κατρίνια [...] και ομπλιγάρομαι να σου φέρω [τόσο] σιτάρι στα πρώτα ερχόμενα αλώνια [...]» (A.S.V., NC, b199, p1). Άλλες φορές αναφέρεται η ποσότητα, αλλά όχι η τιμή του προϊόντος και η φράση «το πρέζιον του οποίου ως το τανσάρει η εκλαμπρότατη αυθεντία δια του συναλλάκτη» (A.S.V., NC, b199, p2) ή «έλαβα [τόσα] τσεκίγια δια σοβετζιόν και φτιάξιμο του αμπελιού μου και ομπλιγάρομαι να σου φέρω κρασί μούστο στην πρώτη ερχόμενη βεντέμα με τοις εξόδοις μου στον μαγαζέ σου [...]» (A.S.V., NC, b199, p2). Η φράση «φτιάξιμο» και «σοβετζιόν» από το ιταλικό “sonvenzione” (μτφ. χρηματοδότηση, επιδότηση), που χρησιμοποιείται στα συμβόλαια στην Κρήτη, κυρίως για την παραγωγή του αμπελιού αλλά και σε άλλες πράξεις, όπως σε συμφωνίες εργολαβίας αγωγιάτων, υποδεικνύει μία πιο εξαρτημένης μορφής σχέση παραγωγού-αγοραστή, με την έννοια ότι δεν αποτελούσε μία χαλαρή μορφή προκαταβολής αγοράς, αλλά μία δέσμευση ακόμα και για την ορθή καλλιεργητική πρακτική προκειμένου να υπάρξει η μέγιστη δυνατή απόδοση του παραγωγικού ακινήτου, το οποίο χρήζει περαιτέρω έρευνας. Η μελλοντική έρευνα στα συμβόλαια προαγοράς στην Κρήτη, θα πρέπει να εμβαθύνει στην περιοδολόγηση, την κατηγοριοποίηση και την ποσοτική ανάλυση, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα για τον κύκλο των συμφωνηθέντων ποσών και τη σχέση τους με τις τρέχουσες τιμές ανά περίοδο, την αναλογία τιμής και ποσότητας αλλά και πιθανές απόπειρες χειραγώγησης της αγοράς από ισχυρούς εμπόρους ή ενδιάμεσους, οι οποίοι με διάφορες τεχνικές, όπως το «στέγνωμα» της αγοράς και η υπεραποθήκευση, μπορεί να δημιουργούσαν τεχνητές ανατιμήσεις ή υποτιμήσεις κατά το δοκούν για την αύξηση του εμπορικού κέρδους, που είναι η άλλη πλευρά του νομίσματος.

Υποκείμενο, αντικείμενο και μέσα συναλλαγής

Στην Κρήτη καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής παρουσίας, δεν υπήρξε ίδρυση οργανωμένων πιστωτικών ιδρυμάτων. Τα μοναδικά ιδρύματα που ίσως έπαιξαν κάποιον ρόλο μικροπιστώσεων, κυρίως σε ευπαθείς ομάδες, ήταν τα *Monde di Pieta*, που ιδρύθηκαν σε Ηράκλειο και Ρέθυμνο, λίγο πριν την άλωση από τους Οθωμανούς (Παπαδία-Λάλα, 1996). Επομένως στο θέμα των χρηματοδοτήσεων κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η αυτόνομη ιδιωτική πρωτοβουλία που ασφαλώς, είχε θετικά αλλά και αρνητικά χαρακτηριστικά. Κυρίαρχες ομάδες αγοραστών-πιστωτών, την περίοδο αυτή, αναδύονται οι αστοί έμποροι, εξαγωγείς και καταστηματαρχες, οι οποίοι αναλαμβάνουν, έχοντας το προνόμιο της παροχής ρευστότητας, το μεγαλύτερο μερίδιο της προαγοράς της σοδειάς των καλλιεργητών (Γάσπαρης, 1997: 206-207; Χατζάκης, 2008: 147-149). Το τελικό προϊόν είτε κατέληγε στα καταστήματα τους στην πόλη είτε εξάγονταν από τα εμπορικά λιμάνια της περιοχής με κύριους προορισμούς τη Βενετία, την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια, τη Συρία και αλλού «[...] εις το ξύλον σου για ταξίδι [...]» (A.S.V., NC, b199, p2). Υπήρχαν βέβαια και άλλες κατηγορίες πολιτών, όπως δημόσιοι λειτουργοί, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις εκμεταλλεύονταν ευκαιρίες για να αποκομίσουν κέρδος από προαγορές, έχοντας εσωτερική πληροφόρηση, όπως νοτάριοι, υπάλληλοι θεσμών και φοροενοικιαστές (Mckee, 2000:174-176; Μπαρούτσος, 2002: 274-278). Δεν ήταν ακόμα λίγες οι περιπτώσεις όπου έμποροι της μητρόπολης, της Κωνσταντινούπολης ή άλλων ηπειρωτικών περιοχών επισκέπτονταν το νησί και έκλειναν συμφωνίες προαγοράς, είτε οι ίδιοι είτε μέσω εξουσιοδοτημένων προσώπων (Γάσπαρης, 1997: 204). Εκτός όμως των επαγγελματιών, συχνές είναι οι περιπτώσεις όπου οικιακοί καταναλωτές προαγοράζουν τα προϊόντα που τους χρειάζονται προς κατανάλωση για ένα ή για περισσότερα έτη (Σκουζάκης, 2000: 57-67). Τέλος, μερίδιο από την αγορά φαίνεται να είχαν στις προαγορές και οι Εβραίοι έμποροι, χωρίς όμως την περίοδο αυτή να υπάρχει

έξαρση στην πιστοδοτική τους παρουσία, όπως αργότερα (Ασδραχάς, 1978; Πλουμίδης, 1998: 641-651).

Αντισυμβαλλόμενοι από την άλλη ήταν, καταρχήν, οι διαφόρων κατηγοριών καλλιεργητές, οι οποίοι κατέχουν τον ρόλο του πωλητή και λαμβάνουν το αντίτιμο, με την υποχρέωση να μεταφέρουν συνήθως οι ίδιοι και με δικά τους έξοδα την εμπορευματική παραγωγή μετά τη συγκομιδή στον αγοραστή (Χατζάκης, 2008:147-149). Μία δεύτερη ομάδα διακινητών του παραγωγικού πλεονάσματος ήταν οι νομείς των φόρων και των προσόδων, ήτοι γαιοκτήμονες και ευγενείς (McKee, 2000:174-176). Αυτοί ήταν οι Βενετοί αρχικά, αλλά και οι «αρχοντορωμαίοι» στην πάροδο του χρόνου, οι οποίοι έχοντας εξασφαλίσει σημαντικές περιοχές ως φέουδα, λάμβαναν ετησίως προσόδους από τους καλλιεργητές σε είδος. Το ένα τρίτο της παραγωγής (εντριτία ή εντριτάρικο), το καβαλαρικό, ο λίβελλος ήταν από τις πιο συνηθισμένες προσόδους σε είδος, που λάμβαναν οι γαιοκτήμονες. Προφανώς το εισόδημα αυτό αποτελούσε, πέραν των δικών τους οικιακών αναγκών και ένα μέσο παροχής ρευστότητας προς τους ίδιους μέσα από την προώληση του (Σκουζάκης, 2002: 130-135; Μπαρούτσος, 2002:21-24). Μία μικρότερη ομάδα ήταν οι κάτοικοι των πόλεων, οι οποίοι με κάποιον τρόπο κατείχαν ακίνητη περιουσία και καλλιεργούσαν κάποια προϊόντα κοντά στις πόλεις.

Σε σχέση με το αντικείμενο της προαγοράς, την περίοδο της Βενετοκρατίας η αγροτική οικονομία στην Κρήτη ήταν προσανατολισμένη κυρίως στην παραγωγή κρασιού και δημητριακών, με σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση και τις εξαγωγές (Γάσπαρης, 2004: 54-63). Παράλληλα τον 16ο αιώνα αναδύεται μία νέα καλλιέργεια, που τα επόμενα χρόνια θα αποτελέσει την «ατμομηχανή» της οικονομίας στην Κρήτη, η οποία υφίσταται έως και σήμερα, αυτή του ελαιόκαρπου και των παραγώγων του (Greene, 2000: 136-138). Επιπλέον, την περίοδο της ύστερης Βενετοκρατίας έως τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας, παράγονται εξαιρετικές πρώτες ύλες, όπως λινάρι, μετάξι, βαμβάκι και μαλλί με την παραγωγή τουλάχιστον έως τα τέλη του 17ου αιώνα να είναι σημαντική. Άλλες πλουτοπαραγωγικές πηγές της περιόδου ήταν τα μελισσοκομικά προϊόντα, όπως το μέλι και το κερί, ενώ το αλάτι από τις ενάλιες περιοχές, αποτελούσε παραδοσιακό εξαγωγίμο προϊόν, το οποίο επί Βενετοκρατίας υπάγονταν σε καθεστώς κρατικού μονοπωλίου (Τριανταφυλλίδου, 1988: 25-26; Vincent, 2012).

Κατά τον 16ο αιώνα, οι συναλλαγές στην Κρήτη πραγματοποιούνταν κατά κύριο λόγο με χρηματικά μέσα συναλλαγής, όπου διάφορα νομίσματα εμφανίζονται στο νησί λόγω των διεθνών συναλλαγών και του εμπορίου. Οι συναλλαγές γίνονται ως επί το πλείστον με χρήμα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει την πλήρη απόλειψη των ανταλλακτικών πράξεων και των συναλλαγών με εμπράγματα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία, αλλά και τον συμψηφισμό άλλων χρεών μέσα από τέτοιου είδους πράξεις (Μαλτέζου, 1981: 245-247). Ακόμη, πιο σπάνια, συναντάμε και πληρωμές αγοραπωλησιών με την παροχή κάποιου είδους εργασίας (McKee, 2000: 179-182). Συναλλακτικά νομίσματα εμφανίζονται την περίοδο αυτή κυρίως τα τσεκίνια, δουκάτα, κατρίνια, λίρες, τορνέσια, γαζέτες, σόλδια, τα οποία διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: άσπρη μονέδα για τα ασημένια και τα χρυσά νομίσματα και μαύρη μονέδα για τα χάλκινα ή άλλου μετάλλου νομίσματα (Μαλτέζου, 1985: 1-32; Λιάτα, 1996: 120-145). Το βυζαντινό χρυσό υπέρπυρο αναλογούσε περίπου σε ένα χρυσό βενετικό δουκάτο, στην εν γένει λογική μίμησης των βυζαντινών από τους Λατίνους σε σχέση με τα χρυσά νομίσματα, ενώ για τα ασημένια και τα χάλκινα ακολουθούνται κανόνες της ευρωπαϊκής νομισματικής πολιτικής (Λιάτα, 1996: 126). Το βενετικό υπέρπυρο, απαντάται την ύστερη αυτήν περίοδο της Βενετοκρατίας, κυρίως ως λογιστική μονάδα

και όχι ως πραγματικό νόμισμα. Προφανώς κατάλοιπο από το βυζαντινό παρελθόν του νησιού, είναι το σημείο αναφοράς για την αναγωγή των διαφόρων νομισματικών μονάδων σε μία κοινή νομισματική βάση. Το χρυσό δουκάτο, καθιερώθηκε ειδικά μετά το 1543 με τον όρο τσεκίνι, βάσει ενός νομοθετικού διατάγματος και την εισαγωγή στη βενετική αγορά του ασημένιου δουκάτου, το οποίο ονομάστηκε “vecchio” προς διάκριση των δύο νομισμάτων (Vincent, 2007: 236-267). Την περίοδο μετά την κατάληψη της Κύπρου ένα τσεκίνι αντιστοιχεί στην Κρήτη από 20 έως 24 βενετικά υπέρπυρα (Λιάτα, 1996: 124). Στην περιοχή Αμαρίου στο Ρέθυμνο, την περίοδο αυτή, με τον όρο «κατρίνια» αποδίδονται οι νομισματικές μικροσυναλλαγές, ενώ τα νομίσματα γενικά αναφέρονται ως τορνέσια (Barker et al, 1987). Σε πολλά νοταριακά συμβόλαια της περιόδου απαντάται επίσης το νόμισμα λίτρα, που είναι το ίδιο με τη λίρα, το οποίο όμως σε σχέση με τη βενετική λίρα εμφανίζεται περίπου κατά 30% υποτιμημένο και σε πολλές περιπτώσεις μέσα στο συμβόλαιο διαχωρίζεται με τη φράση «εις λίτραις δικαίς μας» (Ντούρου-Ηλιοπούλου, 1982: 138-163).

Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων κατά τη Βενετοκρατία ποικίλλαν ανά περίοδο και ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, όπως οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, οι καιρικές συνθήκες, οι πόλεμοι και οι ασθένειες, καθώς και ο βαθμός παρεμβατισμού του κράτους στη διαχείριση των τροφίμων (Lane, 1973: 249-256; McKee, 2010: 133-140; Braudel, 2022: 10-85). Ιδιαίτερα από τον 15ο αιώνα και έπειτα υπήρξε από τη διοίκηση προσπάθεια ελέγχου του τρόπου εμπορίου των τροφίμων και κυρίως των σιτηρών, έτσι ώστε να μην εμφανίζονται φαινόμενα ελλείψεων στις σιταποθήκες των πόλεων (Gaspaes, 2016: 207-215; Sotiropoulou, 2021: 9-12). Η Μαλέζου (1985: 21-28), σε μελέτη της πάνω σε κατάστιχα της Μονής Πάτμου και σε συναλλαγές της τελευταίας με εμπόρους από την Κρήτη, δίνει μία εικόνα για τις τιμές των εμπορεύσιμων αγαθών στο τέλος του 16ου αιώνα, το οποίο όμως δεν μπορούμε να το γενικεύσουμε καθώς οι τιμές, όπως προαναφέραμε, ήταν ρευστές λόγω των παραπάνω παραμέτρων. Σε αυτήν τη λίστα βλέπουμε π.χ. ότι 1 μίστατο κρασί αντιστοιχεί σε 4-5 υπέρπυρα, 1 μουζούρι αλάτι σε 7-8 γαζέτες, 1 μίστατο λάδι από 8-18 υπέρπυρα, 1 μουζούρι σιτάρι περίπου 8-10 υπέρπυρα, ενώ 1 λίτρα ψάρι κοστολογούνταν σε 16 σόλδια, αν επικεντρωθούμε στα βασικά αγαθά της εποχής. Το τεκμήριο αυτό μας επιτρέπει να συμπεράνουμε και την αποτίμηση των προϊόντων στη μεταξύ τους ανταλλακτική σχέση την περίοδο αυτή στη συγκεκριμένη περιοχή.

Συγκριτική ανάλυση: Το «προστύχι» στα Ιόνια Νησιά

Η Βενετική παρουσία στα Ιόνια νησιά είχε διαφορετική διάρκεια, αλλά πάρα πολλές ομοιότητες με τη λειτουργία των θεσμών στην Κρήτη. Έτσι σε σχέση με τους θεσμούς της αγροτικής οικονομίας και του εμπορίου, εμφανίστηκε και εξελίχθηκε και εδώ ο θεσμός της προαγοράς των αγροτικών προϊόντων, με την ονομασία «προστύχι». Από τα μέσα του 16ου αιώνα ο θεσμός έχει επεκταθεί πλήρως και φαίνεται ότι σε αυτόν περιλαμβάνονται από τη μία μεριά οι καλλιεργητές και από την άλλη οι γαιοκτήμονες, έμποροι, δημόσιοι λειτουργοί αλλά και εθνοτικές ομάδες, όπως οι Εβραίοι, που στα νησιά του Ιονίου φαίνεται να έπαιξαν επιδραστικό ρόλο στον δανεισμό (Μπαρούτσος, 2008: 261-291). Μεταξύ Λατίνων, χριστιανών και Εβραίων φαίνεται να υπάρχει ένας ανταγωνισμός για το ποιος θα επικρατήσει. Μάλιστα οι Πρεσβείες των Ενετών ευγενών ζητάνε με διατάγματα και επιστολές προς τη μητρόπολη να αποκλειστούν οι τελευταίοι από την έξοδο τους στην ύπαιθρο, ώστε να μην αποκτούν επαφές με τους καλλιεργητές, χωρίς όμως αξιολογικά αποτελέσματα (Καρλάφτη, 2014: 164-195). Στα τέλη του 16ου αιώνα από τις εκθέσεις των βαΐλων και των προνοητών της Κέρκυρας

φαίνεται ότι γίνεται προσπάθεια οι συμφωνίες των προστυχιών να περιλαμβάνουν σχετικά σταθερές τιμές διατιμημένες από τον βαΐλο, ώστε να υπάρχει «έντιμο» κέρδος και να αμβλυνθούν οι συνέπειες της αδυναμίας αποπληρωμής σχετικά με τη σωματική ελευθερία και τα αγαθά επιβίωσης των οφειλετών (Παγκράτης, 2008: 246). Τον 17ο αιώνα η κατάσταση όσον αφορά την αυθαιρεσία και την κατάχρηση των πιστωτών φαίνεται να έχει φτάσει στο ανώτατο της βαθμό, με συνέπεια να έχουν καταγραφεί σημαντικές οργανωμένες αντιδράσεις, δικογραφίες για καταχρήσεις και τοκογλυφία αλλά και εξεγέρσεις από το 1630 και έπειτα. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν αυτή του 1652 με βιαιοπραγίες, επεισόδια, συλλήψεις, βασανιστήρια και φυλακίσεις (Αρβανιτάκης, 2000: 94-132). Η εξέγερση αυτή διήρκησε ένα εξάμηνο, χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα για τους εξεγερμένους, γεγονότα που έχουν καταγραφεί και στις εκθέσεις του προβλεπτή των Ιονίων Foscarini (Γιωτοπούλου, 2002: 569).

Αντίστοιχες εξεγέρσεις, με διαφορετικές αιτιάσεις αλλά στο πλαίσιο της καταγγελίας των αυθαιρεσιών και των καταχρήσεων των βενετών ευγενών, υπήρξαν και σε άλλες περιοχές του Ιονίου, με γνωστότερη όλων την ονομαζόμενη «ρεμπελιό των ποπολάρων» το 1628 στη Ζάκυνθο, η οποία έφερε σημαντικές αλλαγές στην ιεραρχία και τη διοίκηση του νησιού μέχρι και το τέλος της Βενετοκρατίας, το 1797 (Παρέντης, 1977; Αρβανιτάκης, 2001). Η κατάσταση δεν φαίνεται να εξομαλύνεται τα επόμενα χρόνια όσον αφορά τις αυθαιρεσίες των φεουδαρχών. Η Καρλάφτη (2014: 165-195) μελέτησε ομαδική καταγγελία και δικογραφία του 1666 στην Κέρκυρα πέντε τουλάχιστον καλλιεργητών, οι οποίοι κατηγορούν έναν τοπικό άρχοντα ότι ενώ είχε συμφωνήσει να αγοράσει τα προϊόντα τους σε συμφωνηθείσες ή διατιμημένες τιμές, στη συνέχεια με διάφορα τεχνάσματα αποσπούσε είτε μεγαλύτερες ποσότητες είτε αγόραζε συνολικά σε χαμηλότερες από τις συμφωνηθέντες τιμές.

Ο θεσμός, όπως φαίνεται, παρόλο που σε θεωρητικό υπόβαθρο μπορούσε να ωφελήσει τους συμβαλλόμενους, εντούτοις, με την πάροδο των χρόνων αποδείχτηκε ότι συχνά αποτέλεσε άλλο ένα τοκογλυφικό εργαλείο, το οποίο διατηρήθηκε και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Από την εμπειρία που έμεινε στη μνήμη των ανθρώπων της υπαίθρου, ο όρος «προστυχιά» είναι έως σήμερα συνδεδεμένος με το ανήθικο και το άδικο.

Τα οφέλη λειτουργίας του θεσμού της προαγοράς

Στη λογική ανάπτυξης των εμπορικών δικτύων και της οικονομικής δραστηριότητας ένα πιστωτικό μέσο, όπως η προαγορά της σοδειάς, έδωσε τη δυνατότητα στους συμβαλλόμενους να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους και να ωφεληθούν σημαντικά από την ομαλή του λειτουργία. Από τη μία πλευρά, οι πιστωτές είχαν τη δυνατότητα να ωφεληθούν από τις δεδομένες ή χαμηλές τιμές των προϊόντων που αποκόμιζαν, ευελπιστώντας σε αυξημένες αποδόσεις, ενώ παράλληλα είχαν τη δυνατότητα να κτίσουν ένα ισχυρό παραγωγικό και εμπορικό δίκτυο, χωρίς οι ίδιοι να είναι ιδιοκτήτες παραγωγικών μέσων (Hoffman et al, 2000: 31-50). Από την άλλη πλευρά, οι παραγωγοί και οι διακινητές είχαν επίσης τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν την έγκαιρη πώληση της σοδειάς τους, γεγονός που ενίσχυε την ασφάλεια της δραστηριότητάς τους, ενώ παράλληλα είχαν τη δυνατότητα να τονώσουν την ατομική και οικογενειακή τους ρευστότητα μέσα από την πρόωγη πληρωμή της σοδειάς τους (Γάσπαρης, 1997: 205). Τέλος για την αγορά στο σύνολο της, ο θεσμός αυτός, εφόσον λειτουργούσε υπό κανονικές συνθήκες, εξασφάλιζε μία σχετική σταθερότητα στις τιμές, διασφάλιζε τη συνεχή και απρόσκοπτη παραγωγή και ροή προϊόντων προς τα

εμπορικά κέντρα και προλάμβανε κρίσεις έλλειψης βασικών τροφίμων και προϊόντων, αφού παρείχε κίνητρο παραγωγής και διακίνησης (Μαλτέζου, 1983: 112-114).

Κίνδυνοι και αστοχίες στον θεσμό της προαγοράς

Η προαγορά της σοδειάς, όπως προαναφέραμε, αποτελούσε ένα χρηματοπιστωτικό εργαλείο με σημαντικά οφέλη για τους συμβαλλόμενους, το οποίο όμως ενείχε και σημαντικούς κρυφούς ή φανερούς κινδύνους και αστοχίες. Πολλές φορές η ομαλή λειτουργία του θεσμού διαταρασσόταν είτε από εξωτερικούς παράγοντες είτε από εσωτερικές παραμέτρους. Οι μελέτες για τις αγροτικές πιστωτικές αγορές στην ύστερη μεσαιωνική Ευρώπη και κυρίως στη βορειοδυτική Ευρώπη, δείχνουν ότι οι πιστωτές αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην ανάκτηση των κεφαλαίων τους σε περιπτώσεις αθέτησης, καθώς τα δικαστήρια δεν παρείχαν επαρκή προστασία (Derminneur, 2015: 485-506). Οι αγρότες μπορούσαν να αλλάξουν αγοραστές ή να αρνηθούν την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους, επικαλούμενοι διάφορες προφάσεις (Briggs & Koyama, 2012: 1-26). Στην Κρήτη λόγω της αυστηρής νομοθεσίας, του μεγέθους της αγοράς αλλά και των κοινωνικών σχέσεων των καλλιεργητών με τους κυριότερους αγοραστές, δεν φαίνεται να υπάρχουν τέτοιες τάσεις. Παρόλα αυτά, οι περισσότερες καταχρήσεις και αυθαιρεσίες γίνονται από την πλευρά των αγοραστών, κυρίως μέσα από την κατάχρηση εξουσιών και αρμοδιοτήτων, γεγονός το οποίο οδηγούσε πολύ συχνά τη διοίκηση σε εφαρμογή έκτακτων ελέγχων και την έλευση αξιωματούχων από τη μητρόπολη, με γνωστότερη αυτήν του Γενικού Προνοητή Giacomo Foscarini, την περίοδο 1574-78, που έχει αφήσει πλήθος αποφάσεων και σχετικών αναφορών (Μαλτέζου, 1993: 282-285).

Επιπλέον, η ανάπτυξη των διεθνών σχέσεων, η επέκταση των εμπορικών δικτύων και η εισαγωγή ξένων νομισμάτων στην αγορά, πολλές φορές μπορεί να έκρυβε δυσάρεστες εκπλήξεις, όπως βίαιες υποτιμήσεις και ανατιμήσεις, αλλά κυρίως εμφάνιση φαινομένων απάτης και νοθείας στη νομισματική κυκλοφορία. Οποιαδήποτε από αυτές τις συνθήκες είναι βέβαιο ότι για ένα πιστωτικό προϊόν αποτελούσε πηγή μόνιμου κινδύνου (Λιάτα, 1996: 14-15). Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που η εκπλήρωση των συμβατικών υποχρεώσεων καθυστερούσε, ο κίνδυνος λόγω αλλαγής της αξίας των νομισμάτων αυξανόταν περαιτέρω (Kohn, 1999). Η πανσπερμία όμως πραγματικής κυκλοφορίας νομισμάτων, καθώς και η αναγωγή τους σε λογιστική νομισματική μονάδα, το υπέρπυρο, δημιουργούσε αρκετές φορές συνθήκες κυκλοφορίας λιποβαρών και κίβδηλων νομισμάτων, που μπορούσε να ζημιώσει τους λήπτες τους (Μαλτέζου, 1985: 203-205; Stahl, 2000: 327). Επιπλέον, σε κάθε περίπτωση πίστωσης τη συγκεκριμένη περίοδο, μοτίβο που συνεχίστηκε και επί οθωμανικής κατοχής, δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι μιλάμε για ένα άτυπο πιστωτικό σύστημα με ιδιώτες δανειστές, το οποίο σήμαινε συχνά τη δημιουργία ισχυρών συνθηκών αθέμιτης κερδοσκοπίας ή και τοκογλυφίας με ιδιαίτερα υψηλά επιτόκια προεξόφλησης (Ασδραχάς, 1978; Τριανταφυλλίδου, 1988).

Ακόμα, το τέλος του 17ου αιώνα αποτελεί μία ιδιαίτερα ρευστή από πλευράς γεωπολιτικών συνθηκών εποχή για όλη την Ευρώπη και τη νοτιοανατολική Μεσόγειο. Μέσα σε αυτές τις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες το εμπορικό και επιχειρηματικό κλίμα ήταν ιδιαίτερα επισφαλές, ενώ πολλές φορές οι συνθήκες αυτές είτε εμπόδιζαν και απέτρεπαν την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων και παραγωγικών συνθηκών είτε πρόσκαιρα και ευκαιριακά ενδεχομένως υποβοηθούσαν την εμπορική εκμετάλλευση συγκεκριμένων κλάδων. Η οποιαδήποτε βίαια μεταστροφή, προφανώς αποτελούσε

έναν ιδιαίτερα υψηλού βαθμού κινδύνου για τους εκάστοτε συμβαλλόμενους στις συναλλαγές και τις σχέσεις (Pezzolo, 2013: 255-291). Ιδιαίτερα μετά τον Δ΄ Βενετοτουρκικό πόλεμο το 1570-7 και την απώλεια της Κύπρου για τους Βενετούς, η Κρήτη θα αποτελέσει το «τελευταίο οχυρό» στη νοτιοανατολική Μεσόγειο από πλευράς στρατηγικής, εμπορίου και οικονομίας, γεγονός το οποίο θα οδηγήσει στην αναθεώρηση των θεσμών και των μηχανισμών λειτουργίας του βενετικού Κράτους της Θάλασσας (Γιαννόπουλος, 1978: 69-70).

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε εδώ ότι η παραγωγή των αγροτικών προϊόντων εξαρτάται, ως γνωστόν, άμεσα από τις κλιματολογικές και καιρικές συνθήκες, οι οποίες εάν κατά περιόδους ήταν δυσμενείς, μπορεί να οδηγούσαν σε ολοκληρωτική καταστροφή για τους παραγωγούς. Ξηρασίες, πλημμύρες, αγροτικές ασθένειες και φυσικά φαινόμενα μπορούσαν να προκαλέσουν την απώλεια της σοδειάς, οδηγώντας σε ένα ντόμινο αρνητικών εξελίξεων στο πιστωτικό δίκτυο σε όλη του την έκταση (Κωστής, 1993; Μουζάκης, 2014: 235-265; Σοτήροπουλου, 2021: 2-3).

Εκτός των παραπάνω, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η Μεσόγειος, ως κλειστή θάλασσα διαχρονικά ευνοούσε την ανάπτυξη της πειρατείας, η οποία έπληττε τα θαλάσσια εμπορικά καραβάνια (Stallsmith, 2007: 22). Από τους Σαρακηνούς και τους Αλγερινούς πειρατές, στους Μαλτέζους και τους Οθωμανούς σε όλη τη μακραίωνη ιστορία της περιοχής η πειρατεία αποτελούσε φλέγον ζήτημα. Μία πειρατική επιδρομή, όμως, θα πρέπει να πούμε ότι δεν είχε μόνο άμεσες συνέπειες από την απώλεια εμπορευμάτων και χρημάτων. Δημιουργούσε και σοβαρά προβλήματα εμμέσως στις εμπορικές δραστηριότητες και σχέσεις, καθώς σε μία τέτοια περίπτωση οι απώλειες δημιουργούσαν αλυσιδωτές αντιδράσεις, όπως η αθέτηση πληρωμών, η μη παραλαβή εμπορευμάτων, η μη αποπληρωμή θαλασσοδανείων και πολλές άλλες, γεγονός που καθιστούσε την πειρατεία ιδιαίτερα σημαντικό κίνδυνο διαχρονικά. Σε μικρότερο βαθμό επηρέαζαν οι κλοπές και οι λεηλασίες στο εσωτερικό του νησιού, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι και εδώ δεν δημιουργούνταν προϋποθέσεις αστοχιών (Greene, 2010: 78-110).

Τέλος, η βενετική δημοσιονομική πολιτική είχε ως βασικό της χαρακτηριστικό την πολυσύνθετη και πολυεπίπεδη φορολόγηση και δασμολόγηση των προϊόντων, γεγονός το οποίο επιβάρυνε σημαντικά την τελική τους τιμή και το εισόδημα των νοικοκυριών. Παράλληλα, η προσπάθεια ελέγχου των τιμών στους αστικούς ιστούς, αλλά και οι έμμεσοι έλεγχοι ορθής απόδοσης των φόρων, γίνονταν από διάφορα πρόσωπα-φοροενοικιαστές, των οποίων η φιγούρα ήταν καθημερινή στις αγορές των προϊόντων. Πολλοί από τους ενοικιαστές, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, αναλάμβαναν να αγοράζουν και να αποθηκεύουν ποσότητες προϊόντων, κυρίως δημητριακών για να αντιμετωπιστούν τυχόν ελλείψεις στην αγορά (Μπαρούτσος, 2002: 271-278). Άλλοι, καθώς αυτό καθ' αυτό το επάγγελμα του φοροενοικιαστή συχνά δεν επαρκούσε για βιοπορισμό, επιδίδονταν σε έτερες επαγγελματικές ενασχολήσεις πολλές φορές σχετικές με το αντικείμενο του φόρου, όπως η εμπορία κρασιού ή δερμάτων. Η θέση ισχύος, η εσωτερική πληροφόρηση και κυρίως η φιλοδοξία για αυξημένο προσπορισμό προσωπικών κερδών έναντι του δημόσιου συμφέροντος, συχνά οδηγούσε τους φοροενοικιαστές, σε καταχρήσεις και αυθαιρεσίες εις βάρος των καλλιεργητών και των εμπόρων (McKee, 2000: 174-176). Το γεγονός αυτό διογκώθηκε μετά το 1570, αναγκάζοντας τον Γενικό Προβλεπτή Foscarini, να θεσπίσει σημαντικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις με σκοπό να περιορίσει τη δύναμη και τις αυθαιρεσίες, με πρόσκαιρα όμως αποτελέσματα (Μπαρούτσος, 2002: 245-299).

Καθώς οι παραπάνω κίνδυνοι αστοχιών, ενδογενείς και εξωγενείς συχνά επηρέαζαν σημαντικά το σύνολο των οικονομικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, από τη μία οι συμβαλλόμενοι – οικειοθελώς – και από την άλλη το ίδιο το κράτος – υποχρεωτικά – εισήγαγαν πρακτικές, διαδικασίες και μηχανισμούς ελέγχου προκειμένου να θεραπεύσουν και να μειώσουν τις πιθανότητες εκδήλωσης του κινδύνου.

Μηχανισμοί ελέγχου και προστασίας των συμβαλλόμενων

Τα συμβαλλόμενα μέρη του χρηματοπιστωτικού κυκλώματος διαχρονικά αναζήτησαν διάφορες πρακτικές και διαδικασίες, ώστε να προστατεύσουν τα συμφέροντα τους είτε ιδιωτικά και εξωδικαστικά είτε δημόσια και μέσω της δικαστικής οδού. Παράλληλα, στο πέρασμα του χρόνου και υιοθετώντας τις εμπορικές πρακτικές της Ευρώπης, χρησιμοποιήθηκαν διάφορα παράγωγα χρηματοπιστωτικά εργαλεία, έτσι ώστε να αυξήσουν την εμπιστοσύνη ενός κυκλώματος, το οποίο όλη αυτήν την περίοδο παρέμενε άτυπο και ιδιωτικό. Στην παρούσα ενότητα, παρουσιάζουμε πρακτικές – όχι αποκλειστικά για συμβόλαια προαγοράς, αλλά τεχνικές εν γένει – για την αντιστάθμιση και την προστασία από τους κινδύνους των δανειακών συμβολαίων και των πιστωτικών πράξεων την περίοδο αυτή στην Κρήτη, ώστε να δημιουργήσουμε μία εικόνα για τα εργαλεία της πρώιμης αυτής εμποροκρατικής περιόδου.

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής οι νοτάριοι προσέθεταν φράσεις και λέξεις στα συμβόλαια των δικαιοπραξιών, οι οποίες παρέπεμπαν έμμεσα ή άμεσα σε νομικές δεσμεύσεις και ρήτρες εγγυήσεων και ασφάλειας των αντισυμβαλλόμενων, έτσι ώστε να ενισχυθεί ο επίσημος χαρακτήρας του εγγράφου (Χατζάκης, 2008: 167-171). Με τον όρο ποινική ρήτρα εκφράζεται η δέσμευση ή παροχή ή υποχρέωση του οφειλέτη απέναντι στον πιστωτή σε περίπτωση που δεν τηρήσει τους όρους της πράξης (Χατζάκης, 2003: 12). Μία από τις πιο συνηθισμένες πρακτικές άμβλυνσης των επιπτώσεων των κινδύνων αθέτησης των δανειακών συμβολαίων την περίοδο αυτή σε όλη την Ευρώπη, ήταν τα ενέχυρα και οι υποθήκες (Pompermaier, 2022: 513-536). Ο καθορισμός ρήτρας ενέχυρου, το οποίο στην Κρήτη ονομαζόταν «αμάχι» και η διαδικασία «αμαχεψά», εμφανίζεται συχνά, τόσο στις έμμεσες όσο και στις άμεσες χρηματοπιστωτικές πράξεις. Οι πιστωτές για να διασφαλίσουν ότι δεν θα ζημιωθούν από τους οφειλέτες, συχνά επέλεξαν να δεσμεύσουν ένα πολύτιμο αντικείμενο ιδιοκτησίας του οφειλέτη, έως ότου εξοφληθεί πλήρως η υποχρέωση. Συνήθως ως ενέχυρο χρησιμοποιούνταν κοσμήματα, ασημένια αντικείμενα ή ακριβά υφάσματα, τα οποία επιστρέφονταν στον ιδιοκτήτη μετά την πλήρη αποπληρωμή της οφειλής. Αν αυτό δεν γίνονταν, ο πιστωτής είχε το δικαίωμα να ιδιοποιηθεί το αντικείμενο ή να το μεταπωλήσει, ώστε να ικανοποιηθεί οικονομικά (A.S.V., NC, b199, p2). Αντίστοιχα έχουμε αρκετές περιπτώσεις όπου σε δανειακά συμβόλαια καθορίζονται όροι υποθήκης μέχρι την πλήρη εξόφληση του δανείου από τον οφειλέτη. Το αντικείμενο της υποθήκης ήταν συνήθως ακίνητη περιουσία όπως χωράφια, αμπέλια, ελιές ακόμα και σπίτια ή καταστήματα, τα οποία δεσμευόταν ως εξασφάλιση μέχρι την οριστική αποπληρωμή της οφειλής (A.S.V., NC, b199, p2). Βέβαια εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε και τις περιπτώσεις τοκογλυφίας μέσω των ενεχύρων και των υποθηκών, όπου πολλές φορές τα ενέχυρα ή οι υποθήκες υποεκτιμούνταν από τους ενεχυροδανειστές για τον μέγιστο προσπορισμό κέρδους. Τέλος, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε και τη συνηθισμένη φράση σε περιπτώσεις προαγοράς «[...] να τ' αγοράζω από αλλού το ακριβότερον πρέζιον», το οποίο πρακτικά σήμαινε ότι εάν ο παραγωγός αθετούσε τη συμφωνία, ο αγοραστής είχε δικαίωμα να λάβει από άλλον

καλλιεργητή την απαιτούμενη ποσότητα και να τη χρεώσει στον αφερέγγυο πρώτο παραγωγό (A.S.V., NC, b199, p2).

Εκτός από τις ρήτρες των πράξεων, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι χωρικοί στην βενετοκρατούμενη Κρήτη φαίνεται ότι δεν προέκριναν την επίλυση των διαφορών τους με προσφυγή στην επίσημη δικαιοσύνη, λόγω του κόστους και του χρόνου που απαιτούνταν. Αντ' αυτού συχνά κατέφευγαν στη λύση της διαφοράς μέσω αιρετοκρισίας ή διαμεσολαβητών, των επονομαζόμενων «αρμπίτρων» (Τσακίρη, 2008:93-112). Ένας επιπλέον λόγος της προτίμησης αυτής ήταν η εμπιστοσύνη που απολάμβαναν τα πρόσωπα της επιλογής τους, σε αντίθεση με τους διορισμένους από τη βενετική διοίκηση δικαστές. Οι διαφορές που καλούνταν να επιλύσουν ήταν πάσης φύσεως, εμπορικές, κληρονομικές, οικονομικές κ.ά. ενώ δεν υπήρχε και περιορισμός ως προς το μέγεθος της διαφοράς. Συνήθως οι διαιτητές ήταν δύο, ένας από κάθε μέρος, και αν υπήρχε διχογνωμία προσκαλούνταν και τρίτος (Παπαδάκη, 2018: 227-247).

Ένας άλλος τρόπος επίλυσης οικονομικών διαφορών ήταν η πρακτική της ανάληψης χρεών από εγγυητές που φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη στην Κρήτη κατά την Βενετοκρατία, σε περιπτώσεις όπου ο αρχικός οφειλέτης αδυνατούσε να εξοφλήσει τις υποχρεώσεις του. Οι εγγυητές αναλάμβαναν την ευθύνη εξόφλησης μέρους ή όλου του χρέους, προκειμένου είτε να διαγραφεί η υποχρέωση του οφειλέτη είτε να αρθεί κάποιο ενέχυρο ή υποθήκη ή ακόμη και για την αποφυλάκιση του οφειλέτη λόγω χρεών (A.S.V., NC, b199, p2). Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις όπου υπήρχε ενέχυρο (γνωστό ως «αμάχι») ή υποθήκη, ο εγγυητής μπορούσε να εξοφλήσει το χρέος, ώστε να απελευθερωθεί η περιουσία του οφειλέτη. Επιπλέον, η ανάληψη χρέους από εγγυητή ήταν κρίσιμη για την αποφυγή της φυλάκισης του οφειλέτη, καθώς η αδυναμία αποπληρωμής μπορούσε να οδηγήσει σε φυλάκιση για χρέη (A.S.V, NC, b199, p2). Αυτή η πρακτική αντικατοπτρίζει και τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της εποχής, όπου οι προσωπικές σχέσεις και εγγυήσεις διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή.

Εκτός των παραπάνω επιλογών θα πρέπει εδώ να προσθέσουμε ότι με την ανάπτυξη των τραπεζιτικών εργασιών στη Βενετία και του διεθνούς εμπορίου σε όλη την Ευρώπη, αναδύθηκε μία νέα ανάγκη, η οποία αναφέρονταν στη μεταφορά χρημάτων από διαφορετικά πρόσωπα και σημεία προς τρίτους. Η συναλλαγματική ή *Lettera di Cambio* εισήχθη τον 12ο αιώνα από τους αργυραμοιβούς (ή τραπεζίτες) της Γένοβας, παράλληλα με τις εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας. Πρόκειται ταυτόχρονα για ένα εργαλείο μεταφοράς κεφαλαίων, που αποφεύγει τη φυσική μεταφορά χρημάτων και μειώνει τον κίνδυνο απώλειας τους, καθώς και για μία απλουστευμένη μορφή πίστωσης, στην οποία η συναλλαγματική ισοτιμία περιλαμβάνει τους τόκους που οφείλονται στον εκδότη της συναλλαγματικής (έναν αργυραμοιβό ή τραπεζίτη) (Korner et Bergier, 2014). Από τον 13ο αιώνα, αλλά κυρίως κατά τον 15ο αιώνα, οι εμποροπανηγύρεις της Γενεύης έγιναν σημαντικό κέντρο για τις συναλλαγές με βάση τις συναλλαγματικές. Η οπισθογράφιση, η οποία το καθιστούσε διαπραγματεύσιμο τίτλο, εμφανίστηκε στην Ιταλία τον 15ο αιώνα, αλλά γνώρισε ευρεία διάδοση μόλις στα τέλη του 16ου αιώνα. Το χρηματοπιστωτικό προϊόν αυτό έφτασε στο απόγειο του τον 17ο-18ο αιώνα (Usher, 1914: 566-576). Δεν θα πρέπει εδώ να παραλείψουμε τη συμβολή των αραβικών εμπορικών δικτύων που ενίσχυσαν τη διάδοση του θεσμού στη νοτιοανατολική Μεσόγειο (Udovich, 1970). Σε πολλά νοταριακά συμβόλαια της ύστερης Βενετοκρατίας στην Κρήτη, συναντάται η αγορά προϊόντων που προορίζονται συνήθως για εξαγωγές με τέτοιες «λέτερες ντι κάμπιο», οι οποίες δίδονται από τους

εμπόρους ή τους μεσάζοντες στους πωλητές και τους καλλιεργητές των προϊόντων, ώστε να τις εισπράξουν σε μεταγενέστερο χρονικό διάστημα (A.S.V, NC, b45). Οι συγκεκριμένοι τύποι πιστωτικών εργαλείων τον επόμενο αιώνα θα φτάσουν στο απόγειο τους, με την είσοδο των Γάλλων εμπόρων στην ανατολική Μεσόγειο και την Οθωμανοκρατούμενη, πλέον, Κρήτη.

Τέλος, την περίοδο αυτή, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αδελφάτα, συντροφιάς και κολεγιάς, αποτελούν μορφές έκφρασης ομαδικών προσπαθειών δραστηριοποίησης, με σκοπό την υψηλότερη συγκέντρωση κεφαλαίων και μέσω και παράλληλα την ευρύτερη διασπορά του κινδύνου. Στην Κρήτη, αντίστοιχα παραδείγματα έχουμε στον αστικό ιστό, αλλά και στην ναυσιπλοΐα της εποχής. Όσον αφορά την εμπορική δραστηριότητα η κάθε προσπάθεια ναύλωσης εμπορικού πλοίου εφοδιασμού με προϊόντα και εξαγωγής τους στο εξωτερικό οδηγούσε και στη δημιουργία μίας άτυπης εταιρείας-κομπανίας, ενώ η συγκέντρωση κεφαλαίων γίνεται με τη μέθοδο της «σερμαγιάς». Η κομπανία διαλυόταν μετά το πέρας του συμφωνημένου ταξιδιού και του διαμοιρασμού των κερδών (Γρατσέα, 2021: 94-98). Στον αγροτικό τομέα αντίστοιχα, έχουμε σημαντικά στοιχεία για την ύπαρξη ομαδικών καλλιεργητικών προσπαθειών σε μορφές συντροφιάς. Γνωρίζουμε, επίσης, την έννοια των συμισάτορων όπου ένας ιδιοκτήτης παρείχε τη γη και ένας καλλιεργητής την εργασία με τα εφόδια και τα εργαλεία να εξαρτώνται κατά περίπτωση και η διανομή της σοδειάς, στη συνέχεια, στη μέση (Γάσπαρης, 1997:168-175). Επιπροσθέτως, ειδικά για την Κρήτη, γνωρίζουμε την έννοια του «συζευτή», μία μορφή συνεργασίας κατά την οποία γεωργοί ένωναν τις δυνάμεις τους, μέσω των ζώων άροσης και των αγροτικών εφοδίων και εργαλείων, ώστε να μειώσουν το εργατικό κόστος και καλλιεργούσαν δικές τους ή μισθωμένες ιδιοκτησίες (Γκαρά & Τζεδόπουλος, 2015; Μπολιουδάκη-Λαμπροπούλου, 2022: 70).

Σε περιπτώσεις που ούτε οι εξωδικαστικές δικλείδες ασφαλείας δεν κατόρθωναν να θεραπεύσουν τις αδυναμίες των δανειακών συμβάσεων προαγοράς, η υπόθεση οδηγούνταν στα τοπικά δικαστήρια ή στους περιοδεύοντες δικαστές της υπαίθρου. Εκεί οι αποφάσεις ποίκιλλαν ανάλογα με τη φύση της υπόθεσης, το μέγεθος της διαφοράς, αλλά ακόμα και την υπηκοότητα των διαδίκων, διαχωρίζοντας τις διαδικασίες μεταξύ Λατίνων, μεταξύ χριστιανών ή μεταξύ Λατίνων και χριστιανών. Με βάση το βενετικό δίκαιο των statute αλλά και την καθιερωμένη πρακτική για την υιοθέτηση των συνηθειών του κάθε τύπου από τα δικαστήρια, εκδίδονταν αποφάσεις οι οποίες εκτείνονταν από την ικανοποίηση του ενάγοντος με χρηματικό αντίτιμο έως την κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων στο publico incantos (Μπαρούτσος, 1997:149-177), τη φυλάκιση (Tsougkarakis, 2014: 29-55), την αγγαρεία ή και σε πρωιμότερα στάδια πιο σκοτεινές τακτικές μεσαιωνικού τύπου τιμωρίες (Pera, 2023: 277-295). Η μελλοντική έρευνα σκοπό έχει να αναδείξει πιο συγκεκριμένες μορφές τιμωρίας αθέτησης των δανειακών υποχρεώσεων στην Κρήτη την περίοδο αυτή.

Η βενετική διοίκηση, αλλά και οι συμμετέχοντες στο χρηματοπιστωτικό αυτό δίκτυο, έδιναν πολύ μεγάλο βάρος στη λειτουργικότητα των μηχανισμών, αναγνωρίζοντας τη σημαντικότητα του θεσμού για την εύρυθμη λειτουργία του οικονομικού, συστήματος. Η προαγορά της σοδειάς, αλλά και οι πιστωτικές πράξεις εν γένει την περίοδο αυτή θα αποτελέσουν την ατμομηχανή της εμπορικής δραστηριότητας και της οικονομικής ρευστότητας σε ολόκληρο το «Κράτος της Θάλασσας» και θα δημιουργήσουν την απαραίτητη «οικονομική φούσκα» για την μεγιστοποίηση των σκοπών και των στόχων της «Γαληνοτάτης» έως τον 18ο αιώνα.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη, σκοπό είχε να αναδείξει τον θεσμό της προαγοράς της σοδειάς, ως ένα πρώιμο χρηματοπιστωτικό μέσο, στην αυγή του καπιταλιστικού συστήματος. Μέσα από την έρευνα προκύπτει ότι η προαγορά ήταν ένας διαδομένος θεσμός πιστωτικής πολιτικής, ο οποίος συνέβαλλε στην περαιτέρω διάχυση της ρευστότητας στον αγροτικό τομέα και αποτέλεσε σημαντικότατο πυλώνα εμπορικής ανάπτυξης και οικονομικής δραστηριότητας για την υπό μελέτη περίοδο. Επιπλέον, αποτέλεσε έναν μηχανισμό σταθεροποίησης των τιμών και της παραγωγής και έναν μηχανισμό πρόληψης της έλλειψης τροφίμων. Η φύση του μηχανισμού όμως, περιελάμβανε κινδύνους και για τις δυο πλευρές, που μπορούσαν να αποβούν καταστροφικοί. Παρά την πρωιμότητα των εργαλείων και της τεχνολογίας οι αντισυμβαλλόμενοι και κυρίως οι πιστωτές, είχαν αναπτύξει μέσα και μηχανισμούς για να προστατευθούν έναντι του κινδύνου ως ένα βαθμό, δείχνοντας έτσι την αντιληπτική ικανότητα διαχείρισης χρηματοοικονομικών κινδύνων από νωρίς. Θα έχει πολύ μεγάλη αξία για τη μελλοντική έρευνα, να διερευνηθεί ποσοτικά και ποιοτικά η σχέση μεταξύ των εμπορικών πράξεων μίας περιόδου ανά περιφέρεια και της συχνότητας εκδήλωσης αθετήσεων και τιμωριών. Αυτό θα μας επιτρέψει να μελετήσουμε το μέγεθος της έκθεσης στον κίνδυνο και εν τέλει πόσο ριψοκίνδυνες ήταν αυτού του είδους οι πιστωτικές πράξεις την περίοδο αυτή, σε μία βάση κόστους-οφέλους της συγκεκριμένης πρακτικής. Επιπλέον, θα αναδείξει την έκταση υιοθέτησης και τη σημαντικότητα του θεσμού αυτού μέσα στην ευρύτερη οικονομική δραστηριότητα της Βενετίας στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, καθώς και σε σύγκριση με τα ανεπτυγμένα εμπορικά κράτη της υπόλοιπης Ευρώπης την ίδια περίοδο.

Αρχεία

Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia:

Πετρόπουλος Γεώργιος, 1575-1597 (A.S.V., b 199, p1,p2, NC)

Alvise Castano, 1597-1616 (A.S.V., b 45, NC)

Βιβλιογραφία

Arbel, B. (2013), «Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period», in Dursteler E., (ed.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, 125-253, Brill. https://doi.org/10.1163/9789004252523_006 (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Braudel, F. (2022), *Civilisation matérielle, économie et capitalism - Les structures du quotidien*, 1, Armand Colin, Malakof.

Briggs, C., & Koyama, M. (2012), «Pledging and Credit Markets in Medieval England», Cambridge Working Papers, *Economic and Social History* 5: 1-26. <https://doi.org/10.17863/CAM.109840> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Christ, G. & Morche, F. (ed.) (2020), *Cultures of Empire: Rethinking Venetian Rule, 1400–1700*, Leiden, The Netherlands: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004428874> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Dermineur, E. (2015), «Trust, Norms of Cooperation, and the Rural Credit Market in Eighteenth-Century France», *The Journal of Interdisciplinary History*, 45: 485-506. https://doi.org/10.1162/JINH_a_00756 (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Fauntaine, L. (2014), *The Moral Economy: Poverty, Credit, and Trust in Early Modern Europe*, Cambridge University Press.

Garner, B. (2012), *Black 'S, law dictionary*, West.

Gasparēs, C. (2016), «Between village and city: peasants in the new economic context of medieval Crete (13th-15th c.)», in F. Daim and J. Drauschke (eds.), *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land - Leben im Byzantinischen Reich, Byzanz zwischen Orient und Okzident*, 3: 207-218.

Greene, M. (2000), *A shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press.

Greene, M. (2010), *Catholic pirates and Greek merchants, a maritime history of Mediterranean*, Princeton Modern Greek Studies.

- Kohn, M. (1999), «Risk Instruments in the Medieval and Early Modern Economy», *SSRN Electronic Journal*, 99-07. <https://doi.org/10.2139/SSRN.151871> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).
- Kohn, M. (2001), The Expansion of Trade and the Transformation of Agriculture in Pre-Industrial Europe, *SSRN Electronic Journal*, 00-13. <https://doi.org/10.2139/SSRN.256598> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).
- Körner M., Bergier J.F. (2014), «Lettera di Cambio», in *Dizionario storico della Svizzera (DSS)*. <https://hls-dhs-dss.ch/it/articles/026229/2014-05-08/> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).
- Laiou, A. E., Bouras, C. (ed.) (2002), *The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Lane, F. (1973), *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- McKee, S. (2010), *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9780812203813> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).
- Hoffman, P.T., Postel-Vinay, G., Rosenthal, J.R. (2000), *Priceless Markets: The Political Economy of Credit in Paris, 1660–1870*, Chicago: University of Chicago Press.
- Pera, A. (2023), «The Public Performance Of Sanctions In Insolvency Cases: The Dark, Humiliating, And Ridiculous Side Of The Law Of Debt In The Italian Experience. A Historical Overview Of Shaming Practices», *Opinio Juris in Comparatione Special Issue Juris Diversitas*, 1: 153-171.
- Pezzolo L. (2013), «The Venetian Economy», in E. Dursteler (ed.), *A companion in Venetian History*, Brill, 255-291.
- Pompermaier M. (2022), «Credit and Poverty in Early Modern Venice», *The Journal of Interdisciplinary History*, 52: 513–536. https://doi.org/10.1162/jinh_a_01765 (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).
- Sotiropoulou, I. (2021), «Persistent Food Shortages in Venetian Crete: A First Hypothesis», *Journal of Risk and Financial Management*, 14: 151-166. <https://doi.org/10.3390/jrfm14040151> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).
- Stahl, A. (2000), *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Stallsmith, A. (2007), «One Colony, two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule», *Hesperia Supplements*, 40: 151-171. <http://www.jstor.org/stable/20066770> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Tsougarakis, N. (2014), «Prisons and incarceration in fourteenth-century Venetian Crete», *Mediterranean Historical Review*, 29: 29-55. <https://doi.org/10.1080/09518967.2014.897052> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Udovitch, A. L. (1970), *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton University Press.

Usher A.P. (1914), «The Origin of the Bill of Exchange», *Journal of Political Economy*, 22: 566-576.

Vincent, A. (επιμ.) (μετ. Ναταλία Δεληγιαννάκη) (2012), *Τζουάνες Παπαδόπουλος. Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Vincent. A. (2007), «Money and coinage in Venetian Crete, c. 1400-1669: an introduction», *Θησαυρίσματα*, 37: 236-267.

Αρβανιτάκης Δ. (2000), «Οι ποπολάροι απειλούν Σικελικούς εσπερινούς» Κέρκυρα 1633-1644, *Εώα και Εσπέρια*, 4: 94-132.

Αρβανιτάκης, Δ. (2001), *Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628). Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.).

Ασδραχάς, Σ. (1978), *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Barker W., Gemert A.V. (1987), *Βαρούχας Μανόλης, Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Γάσπαρης, Χ. (1997), *Η γη και οι αγρότες στην Κρήτη τον 13ο και 14ο αι.*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Γάσπαρης Χ. (2004), *Catastici Feodorum Crete 1227-1418*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Γάσπαρης Χ. (2004), «Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος. Το μικρομεσαίο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση τον 14ο αιώνα», στο Αποστολόπουλος Χ. (επίμ.) *Θησαυροί της Αραβο-Βυζαντινής Ναυσιπλοΐας*, Αθήνα: Contemporary Delphic Amphictyony and the Institute for Graeco-Oriental and African Studies-Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, 54-63.

Γιαννόπουλος Ι. Γ. (1978), *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα.

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Ε. (2003), *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας, (16ος-18ος αι.)*, ΓΑΚ Κέρκυρας.

Γκαρά, Ε. & Τζεδόπουλος, Γ. (2015), «Θεσμικό πλαίσιο και οι κοινωνικές πραγματικότητες της συμβίωσης», στο Γκαρά, Ε. & Τζεδόπουλος, Γ. *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Διαλέτη, Α., Πλακωτός, Γ. & Πούπου, Α. (2015), «Από την εμπορική ηγεμονία στην πρωτοεκβιομηχάνιση: μετασχηματισμοί και προσαρμογές μεταξύ τοπικής και διεθνούς οικονομίας», στο Διαλέτη, Α., Πλακωτός, Γ., & Πούπου, Α. *Ιστορία της Βενετίας και της βενετικής αυτοκρατορίας, 11ος-18ος αι.*, Κάλλιπος, Αθήνα: Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Δρακάκης Μ., Μαρμαρέλη Τ. (2006), *Μαράς Μιχαήλ, Νοταριακές πράξεις 1548-1549*, Ηράκλειο: Εκδόσεις Βικελαίας Βιβλιοθήκης.

Καρλάφτη-Μουρατίδη Φωτεινή (2014), «Η δίκη των προστυχιών στην Κέρκυρα», *Πρακτικά Θ' Πανιόνιου Συνεδρίου*, 26-30 Μαΐου 2010 Παξοί, Εταιρεία Παξινών Μελετών, Α' : 163-195.

Κωστής, Κ. (1993), *Αφορία, ακρίβεια και πείνα: οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650 -1830): προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Λιάτα Ε. (1996), *Φλωριά δεκατέσσερα στένουν γρόσια τέσσερα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ).

Μαλτέζου Χρ. (1985), «Τιμές αγαθών και άμοιβες εργασίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αι.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 6: 1-32.

Μαλτέζου Χρ. (1983), «Η μέριμνα της Βενετίας για τον επισιτισμό της Κρήτης», *Θησαυρίσματα*, 20: 112-114.

Μαλτέζου Χρ. (1981), «Συμβολαιογραφικές πράξεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης και η οικονομική πρακτική», *Θησαυρίσματα*, 18: 245-247.

Μαλτέζου Χρ. (2022), *Υλη ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού (13ος-18ος αι.)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μαντζούφας, Γ. Α. (1975), *Ενοχικόν δίκαιον*, Αθήνα: Σάκουλας.

Μουζάκης, Στ. (2014), «Πρακτικές, συμπεριφορές και ρήξεις στον αγροτικό κόσμο, Βροντολογία-σεισμολογία-νομοκανόνες 17ου-18ου αιώνα. Καταχρηστικές παρεκκλίσεις στη διαχείρισή τους», στο *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, (επιμ. Δημάδης Κ.), Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Α-Ε': 235-265.

Μπαρούτσος Φ. (1997) «Dominica Mattina che si fanno gli incanti. Αφετηρία για μία έρευνα», *Εώα και Εσπέρια*, 3: 149-177. <https://doi.org/10.12681/EOAESPERIA.40> (Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25/02/2026).

Μπαρούτσος Φ. (2002), *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη τον 16^οαι. Η ενοικίαση των φόρων και οι επιπτώσεις της*, ΕΚΔΔΑ, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Μπαρούτσος Φ. (2012), «Διάλογος μεταξύ των τοπικών ελίτ και της κεντρικής θεωρητικής εξουσίας. Οι πρεσβείες ως θεσμός διαμόρφωσης κοινωνικών και οικονομικών ιεραρχιών, θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες», Πετμεζιάς, Σ. Χαρλαύτη Τζ., Παπακωνσταντίνου Κ., Λυμπεράτος, Α. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, 10-13 Δεκεμβρίου 2008, Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Κρήτης, 161-191.

Μπολιουδάκη-Λαμπροπούλου, Η. (2022), *Λεξιλογικοί Αρχαϊσμοί και Μεσαιωνικά Στοιχεία της Κρητικής Διαλέκτου – Διδακτική πρόταση*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ.

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., (1982), «Η έκθεση του καπετάνιου Gaspar Rhenerius (1563): Στοιχεία για τη Βενετοκρατούμενη Κρήτη και ιδιαίτερα για το Χάνδακα», *Παρουσία*, 1: 138-163.

Οικονομάκης, Γ. Η. (2000), *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παγκράτης Γ. (2008), *Οι εκθέσεις των βενετών βαϊλών και προνοητών της Κέρκυρας τον 16^ο αιώνα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ερευνών/Ίνστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Πανοπούλου, Α. (1993), «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα, διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», στο Μαλτέζου Χ. (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 277-370.

Παπαδία-Λάλα, Α. (1987), *Το “Monte di Pietà” του Χάνδακα (1613 - μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Αθήνα: Παρουσία.

Παρέντης Ε. (1977), *Ιστορία Κεφαλονιάς–Κέρκυρας–Ζακύνθου–Παζών–Λευκάδας*, Αθήνα.

Πλουμίδης, Σπ. (1998), «Εβραίοι έμποροι της Κρήτης και της Πόλης», στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.) ολοκλήρωση επιμέλειας Στ. Κακλαμάνης, *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία, 641-651.

Σκουζακης, Λ. (2000), *Ο θεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, ΕΚΔΔΑ, ΑΠΘ.

Σπυρόπουλος, Γ. (2015), *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη*, Ρέθυμνο: Γ.Α.Κ.

Τριανταφυλλίδου-Balladeux, Γιολ. (1988), *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Ηράκλειο: Εκδόσεις Βικελαίας Βιβλιοθήκης.

Τσακίρη, Ρ. (2008), *Ποινές και κοινωνία στην βενετοκρατούμενη Κρήτη*, ΕΚΔΔ, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη, Ελ. (2003), «Πληροφορίες των περιηγητών για την ελιά και το λάδι στον Ελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας, 95-131.

Χατζακης, Γ. (2003), «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της Βενετοκρατίας», *Ραδάμανθς*, 1: 11-23.

Χατζάκης, Ι. (2008), «Η προπώληση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της Βενετοκρατούμενης Κρήτης», *ΕΚΕΙΕΔ*, 41: 143-193.